

فصل نامه جندی شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز

سال دوم، شماره ۸، زمستان ۱۳۹۵

عوامل حفظ و تداوم پایگاه اجتماعی دهقانان ایرانی در جامعه اسلامی عصر فتوحات و امویان

هدی منصورى (نویسنده مسئول)

علی بحرانی پور^۲

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۲/۳

تاریخ پذیرش: ۹۷/۲/۱۴

چکیده:

دهقانان به عنوان نجبای درجه دوم، در جایگاهی پایین تر از بزرگان و آزادان در جامعه ساسانی قرار داشتند، در روستاها و املاک خصوصی خود زندگی می کردند، و در روند اصلاحات که در اواخر دوره ساسانی شکل گرفته بود پایگاه مهمتری را بدست آوردند که در پی آن اداره امور محلی، نظارت بر امور کشاورزی و گردآوری مالیات برای دولت را به عهده داشتند، و به عنوان پل ارتباطی میان مردم و حکومت در حوزه اقتصاد و اجتماع ایفای نقش کردند.

هجوم اعراب مسلمان به ایران و فتح آن موجب فرو ریختن شاهنشاهی عظیم ساسانی و دگرگونی نظام اجتماعی گردید، از بین گروهایی که به دوره اسلامی منتقل شدند دهقانان از اهمیت ویژه ای برخوردار بودند، و در انتقال فرهنگ و پاسداری از سنن نقش بسیار مهمی داشتند و یکی از عوامل انتقال و حفظ فرهنگ ایرانی در دوره های بعد به شمار می آمدند.

در این پژوهش به بررسی عوامل حفظ و تداوم پایگاه اجتماعی دهقانان در جامعه اسلامی عصر فتوحات و امویان پرداخته می شود.

واژگان کلیدی: دهقانان، فتوحات، امویان، ساسانیان.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه شهید چمران اهواز hoda.mansori7@gmail.com

۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز bahranipour@hotmail.com

۱- مقدمه:

دهقانان طبقه خاصی از بزرگ‌زادگان و اشراف ایرانی بودند با ویژگی‌های دودمانی و خصائص طبقاتی و جایگاه اجتماعی خاص آن‌ها که هم در ایران پیش از اسلام و هم در جامعه اسلامی همواره یکی از عوامل مهم عمرانی و همچنین پایه‌ای از پایه‌های خدمات دیوانی به شمار می‌رفته‌اند، و از آنجا که از فرهنگ و تربیتی شایسته برخوردار بوده و به عقل و تدبیر شناخته می‌شده‌اند غالباً مورد مراجعه مردم و مشاوره فرمانروایان و حکام وقت قرار می‌گرفتند.^۱

دهقانان (دیهگانان) در حیات اجتماعی و سیاسی پیش از اسلام مخصوصاً در زمان شاهنشاهی ساسانیان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بودند. در روند اصلاحات خسرو انوشیروان که سعی بر رونق اقتصادی و مهار قدرت اشراف داشت دهقانان نقش مهمی ایفا کردند، آنها با نام‌های همچون کدخدا (کدک خوتای) و دیهیک در روستاها اداره امور محلی من جمله گردآوری خراج برای حکومت و تنظیم امور کشاورزی و سربازگیری را به عهده داشتند و یکی از ارکان مهم اداره محلی جامعه به حساب می‌آمدند؛ در این پژوهش تلاش می‌شود به این پرسش پاسخ داده شود که، چه عوامل سیاسی منجر به آن شد که دهقانان در عصر فتوحات و امویان پایگاه و منزلت اجتماعی خویش را حفظ نمایند؟ فرض پژوهش بر این امر استوار است، دهقانان که یکی از قشرها متوسط اواخر جامعه ساسانی بودند توانستند برای حفظ منافع و امتیازات سیاسی و اقتصادی که در عصر ساسانی از آن بهره‌مند بودند؛ در این دوره با کسب این امتیازات به حیات سیاسی و اجتماعی خویش ادامه دهند.

۲- پیشینه دهقانان:

دهقان‌ها دودمان خود را به دهکرت پسر فرواک پسر سیامک پسر نرسی پسر کیومرث شاه می‌رسانند، گویند نخستین کسی که به دهقانی گرائید دهکرت بود که ده پسر داشت و طبقه دهقانها به این ده پسر می‌رسند در دوره‌های تاریخی عموماً آنها جزء طبقات نجیبی درجه دوم بودند، و آنان را گدگ خودایان (کد خدایان) و دهیگانان (دهقانان= روسای قریه) می‌گفتند^۲ در واقع آنان زمین‌داران مرفه کوچکی بودند

۱. ملایری، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ج ۳، ص، ۳۵۸.

۲. راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱، ص ۶۳۲؛ کریستن سن، ایران در زمان ساسانیان، ص ۱۲۴.

که در میان شهرنشینان و چادرنشینان ایفای نقش می‌کردند^۱، و اقتدارشان منوط به این بود که اداره امور محلی ارتاباً به آن‌ها می‌رسیده است، و وظیفه عمده آنان گردآوری مالیات و در صورت نیاز سرباز بود.^۲ اما در زمان شاهنشاهی ساسانی و زمان اصلاحات قباد (۴۹۸-۵۳۱ م) که با نفوذ در جنبش ضد طبقاتی مزدک همراه بود موجب شد تا با همکاری دهقانان به تضعیف قدرت نجبای زمیندار و موبدان بپردازد؛ هر چند هدف وی محقق نشد ولی در زمان جانشین او انوشیروان، با حمایت از اشراف و بزرگان،^۳ مساحی کردن زمین‌های زیر کشت و تعلق گرفتن مالیات ثابت به آن‌ها^۴ و از طرفی توجه به دهقانان و قرار دادن آن‌ها در امور اداری و سیاسی باعث ایجاد تحرکی در موقعیت اجتماعی آن‌ها شد؛ در واقع سیاستی به سود زمین‌داران کوچک مرفه در پیش گرفت.^۵ پیامد اصلی اصلاحات خسرو انوشیروان تغییر در بخشی از قشریندی عصر ساسانی بود، این اصلاحات که در جهت متعادل کردن ارزش‌های حاکم بر جامعه و محیط اجتماعی و ممانعت از تغییر سلطنت انجام شد، در آن اشراف درجه دوم مانند دهقانان- اسواران و آزادان به پایگاه اجتماعی والاتری دست یافتند.^۶

با گذشت زمان و شورش بهرام چوبین در زمان خسرو پرویز و ادعای سلطنت برای اولین بار توسط فردی خارج از خاندان ساسانی و روی کار آمدن پادشاهانی ضعیف، نهادهای اصلاح شده قباد یکم و خسرو اول استوارتر و چنان نیرویی یافته که به رغم آشوب‌های سیاسی به خوبی به کار خود ادامه می‌دادند؛ همین امر در مورد امور محلی هم صادق بود و دهقانان تبدیل به مقامات رسمی مهمی شده بودند و امور محلی برای مردم از امور سیاسی امپراتوری اهمیت بیشتری داشت؛^۷ سالهای آخر سلطنت شاهنشاهی ساسانیان شبیه به نظام فئودالی اشکانیان پیش از سقوط آنها شده بود، در این نظام مقامات محلی و دهقانان بیشترین قدرت را به عنوان نخبگان داشتند چون فرمانروایان و پادشاهان مرکز قادر به حفظ قدرت نبودند و دهقانان با همکاری روحانیون محلی بر مناطق مختلف شاهنشاهی فرمان می‌راندند.^۸

۱. دریایی، شاهنشاهی ساسانی، ص ۱۴۳.
۲. راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱، ص ۷۲۰؛ دریایی، شاهنشاهی ساسانی، ص ۱۲۴؛ گراتوسکی، تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ص ۱۵۹؛ کریستن سن، ایران در زمان ساسانیان ص ۱۶۹.
۳. که در جریان اصلاحات مزدک آسیب دیده بودند و منافع آنان به خطر افتاده بود.
۴. دریایی، شاهنشاهی ساسانی، ص ۱۵۳.
۵. همان ص ۴۶.
۶. صفا، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۱، ص ۶؛ ساسان پور و مفتخری، بهار و تابستان ۱۳۹۰: ۸۲.
۷. دریایی، شاهنشاهی ساسانی، ص ۱۴۸.
۸. همان، ص ۵۵.

زمان حمله اعراب مسلمان به ایران ۳ طبقه از جمله: واسپوهران، روحانیون و وزرگان موقعیت خویش را از دست دادند و از میان دیگر گروه‌های ساسانی و استریوشان و آزادان^۱ برجایی ماندند، دهقانان که از گروه‌های آزادان بودند تا استیلای مغول بر ایران باقی بودند و تقریباً طبقه ملاکان ایرانی را تشکیل می‌دادند، بسیاری از مردان علم و ادب و مشهور در دوره اسلامی دهقان یا دهقان زاده بودند به مانند: فردوسی، فرخی، نظام‌الملک طوسی، ابو منصور محمد بن عبد الرزاق و احمد بن سهل.^۲

۳- درآمدی بر عصر فتوحات و امویان:

با نگاهی به سیر فتوحات اعراب مسلمان در ایران می‌بینیم که در ابتدای حملات و آغاز فتوحات مردم پایداری و استقامت سختی از خود نشان دادند و اگر نگاهی اجمالی به فتوحات در شرق ایران بیندازیم منطقه ماوراءالنهر در برابر حملات اعراب تا سال ۵۳ هجری پایداری نمود^۳ و در مناطق شرقی ایران مانند گیلان و دیلم که اعراب هرگز نتوانستند بر آن چیره شوند و آخرین حمله و تلاش اعراب به سال ۲۵۳ ه.ق در زمان خلیفه معتز بالله بود که شکست خوردند در واقع می‌توان گفت که ناحیه گیلان و دیلمان در دست خاندان‌های کهن ایرانی بود که به حیات خویش ادامه می‌دادند.^۴ اعراب مدت‌ها از حدود نیشابور نتوانستند پیشروی کنند و فرزندان یزدگرد سوم تا سال‌های ۱۱۰-۱۱۱ ه.ق حملاتی بر علیه اعراب سازماندهی می‌نمودند و زمانی که قتیبة بن مسلم در خراسان به سال‌های ۸۸ تا ۹۵ ه.ق حاکمیت داشت توانست فیروز پسر یزدگرد را شکست دهد^۵ و در حمله به کرمان بسیاری از مردم به نواحی کوهستانی پناه بردند و مدافع دین خود بودند و تا سیصد سال توانستند به حیات خود ادامه دهند^۶ و در آخر نباید از پایداری بوداییان بلخ در نواحی شرقی غافل شد که تا مدت‌های مدیدی استقامت ورزیدند.^۷ با نگاهی کوتاه به ساختار گروه‌ها و اقشار مردم در دوره ساسانی می‌توان آنها را به دو گروه حاکم و غیر حاکم تقسیم کرد، گروه حاکم مرکب بود از خاندان‌های کهن: روحانیون، سپاهیان، بزرگان، شهرداران و

۱. در دوره اسلامی احرار را به آزادان ترجمه کردند و تا مدت‌های مدیدی یعنی تا قرن ششم فرزندان آنان باقی بودند

۲. واصفی، بدایع الوقایع، ج ۱، ص ۳۵۰؛ نفیسی، تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، ص ۱۳-

۱۴؛ براون، تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی، ج ۱، ص ۲۰۳ و ص ۲۲۰.

۳. نفیسی، تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، ص ۱۳۰.

۴. نفیسی، تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، ص ۱۲۱

۵. همان، ص ۲۱-۲۵

۶. نفیسی، تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، ص: ۱۲۳

۷. همان، ص: ۱۲۷

دبیران، و گروه غیر حاکم قشرها متوسط شهری و قشرها فرودست روستایی از جمله کشاورزان، دامداران و شبانان را شامل می‌شد^۱ با ورود اعراب هر چند مفاهیم جدیدی از قبیل: مسلمان، کافر، اهل کتاب و موالی و ... در ساختار جامعه ایران پدید آمد، اما با این تفاسیل با ورود اسلام به ایران شاهد تغییرات چندانی در ساختار گروهی جامعه نبودیم؛ باز همان گروه حاکم و غیر حاکم شکل جدیدی را به خود گرفت و به قشرها ذیل تقسیم شد:

۱. اقشار بالا و ممتاز جامعه (شامل: اشرافیت عرب مسلمان در ایران، دهقانان، سپاهیان،

مرزبانان، حکام ولایات و دبیران)

۲. اقشار متوسط (شامل: بازرگانان و پیشه‌وران)

۳. اقشار فرودست (شامل: کشاورزان و غلامان)^۲

دهقانان که از خاندان‌های اشرافی اواخر جامعه ساسانی بودند در ساختار جامعه جدید جایگاه خود را حفظ و تداوم بخشیدند که در ادامه به عوامل حضور آنان در این جایگاه می‌پردازیم.

۴- عوامل سیاسی حفظ و تداوم پایگاه اجتماعی دهقانان:

سقوط ساسانیان و پیروزی مسلمانان فاتح در قرن اول هجری (هفتم میلادی) مهم‌ترین واقعه تاریخی در ایران به‌شمار می‌رود و موجب تحولات عمده‌ای در ایران گردید؛ این واقعه مهم برای تاریخ ممتد و طولانی ملت ایران میزان اساسی سنجش واقع گردید و بخش ایران میانه و ایران نو را از هم جدا می‌سازد و سیمای نوین بدین ملت می‌بخشد،^۳ ساختار اجتماعی ایران به تدریج دگرگون گردید اما موقعیت گروهی از جامعه به دلیل قرار گرفتن در بخش‌های مختلف اعم از اداری، دیوانی و ... به وضع سابق خود باقی می‌ماند.

با گذشت زمان، امید به بازگشت و احیایی دولت ساسانی در نزد مردم کم‌رنگ شد و آنان به ناچار با تازه واردان مسلمان عرب ارتباط برقرار کردند،^۴ و واسطهٔ این ارتباط را رهبران محلی آنان یعنی دهقانان به عهده گرفتند؛ اعراب نیز سه راه پیش پای آنان گذاشتند: جنگ، تسلیم و پرداخت جزیه یا اسلام آوردن. این صراحت اعراب در برخورد، دهقانان را بر آن داشت تا در طی مذاکره با اعراب راهی برای خروج از

۱. ساسان پور و مفتخری، بهار و تابستان ۱۳۹۰: ۸۱

۲. ساسان پور و مفتخری، بهار و تابستان ۱۳۹۰: ۸۴-۸۵

۳. اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ج ۱، ص ۳.

۴. قدامهٔ بن جعفر، خراج، ص ۴۳.

وضعیت خود که بعد از فتح به آن دچار شده بودند بیابند، و برای نفوذ و کسب موقعیت در جامعه جدید اسلامی راهی به جز مصالحه و مراوده با اعراب نداشتند، اولین قرار و مدارها صورت گرفت و دهقانان در سایه حکمرانان و فاتحان جدید روند زندگی خود را در سیر و تداوم طبیعی خود پیدا کردند و کسانی که صلح نکرده بودند می‌دیدند که چگونه تحت فشار محاصره و هجوم فاتحان زندگی سختی را می‌گذرانند.^۱

۵- قراردادهای صلح :

مهم‌ترین بخش فتوحات در ایران قراردادهای صلحی است که میان سرداران و حکام مسلمان عرب^۲ با نمایندگی خاندان‌های محلی، دهقانان یا نمایندگان مردم بسته می‌شد؛ شروع حملات منظم مسلمانان به مرزهای شاهنشاهی ساسانیان با فتح «ابله» به فرماندهی خالد بن ولید بود در این فتح، اعراب تعداد زیادی از مردم را اسیر نمودند و در پی این حادثه دهقانان آن دیار ترجیح دادند تا با مسلمانان صلح نمایند، لذا اعراب برای اولین بار با دهقانان ایرانی قرارداد صلحی منعقد کردند، مطابق با این قرارداد خالد بن ولید تمامی زمین‌های دهقانان را در اختیار خودشان قرار داد و نماینده ای به نام «سوید بن معقل بن مقرن بن مزنی» را عامل خراج آن ناحیه نمود.^۳

مسلمانان در ادامه روند فتوحات پس از ابله، روستاهای «بانقیاء» و «باروسما» در مرزهای حیره را مورد حمله قرار دادند، دهقان آن منطقه به نام «صلوبا» و فرزندش «بصهری» به همراه «زادین بهیش» دهقان فرات، ترجیح دادند تا تسلیم مسلمانان شوند و پس از آنان «جابان» دهقان روستای الیس نیز مانند سایر دهقانان با مسلمانان صلح نمود؛^۴ خالد پس از تصرف روستاهای این مناطق عازم حیره شد و پس از ورود به آنجا در مذاکره با مرزبان حیره اعلام کرد: «شما را به سوی خدا و اسلام می‌خوانیم، اگر بپذیرید جزو مسلمانان می‌شوید که حقوق و تکالیف شما مانند آنهاست و اگر نپذیرید باید جزیه بدهید. کسانی را همراه آورده‌ام که مرگ را بیشتر دوس دارند که شما زندگی را دوس دارید و با شما پیکار می‌کنیم تا خدا میان ما و شما حکم کند». حاکمان حیره که از درگیری‌های داخلی ساسانیان به ستوه آمده بودند دفاع چندانی از حیره به عمل نیاوردند؛ لذا حاکمان محلی با مسلمانان صلح نمودند و خالد بن ولید صد و نود

۱. طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ۱۸۳۰-۱۸۰۲.

۲. در جنگ‌های مسلمانان همه اختیارات جنگ مانند: احکام و تصمیم‌های مربوط به جنگ، تقسیم غنائم و بستن قرار داد به فرمانده واگذار می‌شود.

۳. طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۴۹۱.

۴. ، طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۴۸۰-۱۴۸۲.

هزار درهم از اهالی حیره جزیه اخذ نمود؛^۱ از دیگر شهرهایی که خالد با صلح گشود شهر انبار بود که مسلمانان پس از پذیرفتن تقاضای صلح شیرزاد دهقان انبار، آن شهر را به آسانی تصرف نمودند.^۲ علت استقبال مردم و دهقانان از پذیرش صلح به دلیل شرایط نسبتاً عادلانه‌ای بود که اعراب در اوایل فتوح آنها را در مفاد قراردادهای عنوان کرده بودند به گونه‌ای که خالد در مذاکراتش با دهقانان عنوان می‌کند: «حال به دین ما درآید که شما را با سرزمینتان واگذاریم و سوی دیگر اقوام رویم».^۳ پس از فوت ابوبکر و به خلافت رسیدن عمر فتوحات از سر گرفته شد با این تفاوت که خالد به ولید به جبهه شام اعزام و فرماندهی به ابو عبیده ثقفی و مثنی بن حارثه واگذار شد و اولین منطقه‌ای که در زمان آنان (۱۳ هجری) به صلح فتح شد «زوابی» بود و در امتداد آن «ساباط» و «بهرسیر»^۴ را با کمک دهقانان فتح کردند؛ به نظر می‌رسد که هر چه حضور اعراب در عراق طولانی‌تر می‌شد دهقانان نه تنها تمایلشان به صلح افزایش می‌یافت، بلکه به جهت موقعیت بهتر در حکوت اسلامی حتی آنان را در فتح سایر مناطق راهنمایی می‌نمودند.^۵

آخرین حلقه فتوحات در عراق در سال ۱۶ هجری و بعد از جنگ قادسیه و کشته شدن رستم و تخلیه مدائن توسط یزدگرد و فرار او به حلوان صورت گرفت، که منجر به فتح مدائن به صلح شد؛ شکست ایرانیان در جلولا و فرار یزدگرد از حلوان منجر به صلح دهقانان مناطق مرکزی و شمالی عراق با فرماندهان مسلمان شد.^۶

فتوحات از ناحیه عراق به داخل ایران کشیده شد و اولین منطقه‌ای که در خاک ایران و توسط اعراب مسلمان فتح شد «سوق الاهواز» بود که در آغاز به صلح فتح شد ولی در اثر تحریکات یزدگرد، صلح توسط هرمان مرزبان خوزستان لغو و با اعراب به جنگ پرداخت و در پی شکست، مجدداً با ابوموسی اشعری طبق شرایط قرارداد قبلی صلح کردند.^۷ مسلمانان به واسطه خسارات وارده پس از فتح اهواز

۱. همان، ۱۴۸۰-۱۴۸۱، همان، ص ۱۴۹۰.

۲. به انبار غله عراق مشهور است و فتح آن برای اعراب پیروزی بزرگی به شمار می‌رفت.

۳. ملایری، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ج ۳، ص: ۳۴۰.

۴. طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۵۰۷.

۵. همان، ۱۸۰۶.

۶. شهرام امیری، بهار و تابستان ۱۳۸۷، ص ۲۷.

۷. شهرام امیری، بهار و تابستان ۱۳۸۷، ص ۲۷.

۸. بلاذری، فتوح البلدان، ۱۳۳-۱۳۵.

تقاضای صلح شیرویه، دهقان ایذه و پس از آن جندی شاپور و رامهرمز را بین سالهای ۱۹ تا ۲۰ هجری پذیرفتند.^۱

پس از جنگ نهاوند (۲۰ هجری) که آخرین مقاومت ایرانیان در مقابل فاتحان بود فتح ایران هموار گردید، شهر نهاوند پس از شکست، توسط «ماه دینار» دهقان آن ناحیه تسلیم مسلمانان شد^۲ و این روند شامل شهرهای اصفهان،^۳ ری،^۴ آذربایجان، خراسان، بلخ، هرات، پوشنگ، بادغیس، طالقان، مرو^۵ و طوس در شرق و شمال خراسان^۶ شد که همکاری دهقانان تاثیرگذار بود.

با بررسی قراردادها و عهد نامه‌های صلح میان فاتحان و ایرانیان با همکاری و وساطت دهقانان به مشخصه‌ها و ویژگی‌های برمی‌خوریم که عنوان آنها خالی از لطف نیست:

۱. قراردادهای میان مسلمانان عرب و ایرانیان معاهدات رسمی تلقی می‌شدند، نام فرماندهان مسلمانان و نام دیگر طرف قرارداد مشخص بود و در پایان نام شهود و نویسنده قرارداد ذکر می‌شد.

۲. مورد دیگر شرایط متقابل ایرانیان است، آنان گاهی در شرایط مساوی یا برتری نظامی شرایط و امتیازاتی را برای برقراری صلح درخواست می‌کنند که می‌توانست در زمینه جلوگیری از کشتار ایرانیان، امتیازاتی در رابطه با زمین‌ها، اجرای مراسم دینی، و ابقا در مناصب بود.

۳. گاهی گروگان‌گیری تضمینی برای قرارداد و ضمانت اجرای تعهدات مالی بود، در جریان فتح بخارا و در طی صلح خاتون با سعید فرمانده مسلمانان او از خاتون گرو و ضمانت در خواست کرد، او گفت: «من اکنون به سغد و سمرقند می‌روم، و تو به راه منی از تو گروی باید تا راه بر من نگیری و مرا نرنجانی» خاتون هم هشتاد تن از ملک زادگان و دهقانان را نزد وی فرستاد.^۷

۱. همان، ص ۱۳۵.

۲. همان، ص ۸۸.

۳. ملایری، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ج ۳، ص ۳۳۹.

۴. بلعمی، تاریخنامه طبری، ج ۳، ص ۵۲۴؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۳۰۰.

۵. ابن اثیر، تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران، ج ۸، ص: ۳۲۲.

۶. شهرام امیری، بهار و تابستان ۱۳۸۷، ص ۳۱.

۷. نرشخی، تاریخ بخارا، ص ۵۴.

۴. از طرفی دیگر با نگاهی به قرارداد صلح فتح نهاوند با مسلمانان مشخص می‌شود که به واسطه گستردگی فتوحات در ایران، طولانی شدن مدت فتوح در شرق و شورش ایرانیان به تدریج از نرم‌خویی و شکیبایی اعراب کاسته شده‌است و همچنین پیروزی‌های مکرر و بدست آوردن غنایم بی‌شمار هنگام نگارش قراردادهای برخلاف قراردادهای مناطق مختلف عراق، نه تنها به دنبال دریافت جزیه و خراج بودند بلکه مسکن و تهیه هزینه لشکریان را از مردم طلب می‌کردند.^۱

در معاهده صلح اصفهان جدای از مسکن و هزینه لشکریان بند جدیدی مبنی بر اینکه «هر که به مسلمانی ناسزا بگوید عقوبت می‌شود و اگر او را بزند خونش را بریزیم»^۲.

با بررسی روند فتوحات و قراردادهای صلح منعقد شده بین اعراب مسلمان و ایرانیان نمی‌توان تأثیر دهقانان به عنوان حکام محلی در برقراری صلح و جلوگیری از جنگ و قتل و غارت در بسیاری از شهرها را نادیده انگاشت، بسیاری از دهقانان ایرانی برای حفظ امنیت و اقتدار سیاسی خود به صلح با فاتحان روی آورده و آنان را در فتح ایران یاری کردند، برخی با روی آوردن به اسلام و برخی دیگر به واسطه پرداخت جزیه به علت همکاری با مسلمانان در جایگاه خویش ابقا شدند و اقتدار سیاسی خود را حفظ کردند.^۳

تعاملات و روابط سیاسی فاتحان تنها به بستن قراردادهای صلح منتهی نمی‌شود، حضور قبایل مختلف عرب و اسکان آنها همان‌طور که در مبحث قراردادهای به آن اشاره کردیم، سکونت اعراب در شهرها یکی از مفاد قراردادهای به‌شمار می‌آید و در نقاط مختلف ایران اجرا شد؛ سکونت آنان نیازمند وحدت و تعامل بین آنها و مردم محلی است که رهبری آنان را دهقانان به عهده داشتند و از طرفی همین گروه راهنمای اصلی اعراب مسلمان در ایران بودند، ایجاد پیوند زناشویی و وصلت بین دو گروه تعامل را راحت‌تر و باعث پیوند و وابستگی قبله‌ای بین آنها شد. یک نمونه دیگر رسم «التجاء» است، دهقانان گاهی اوقات از وجود حکام و مأمورین مالیاتی خلافت عربی استفاده کرده و زمین و اموال خود را به شیوه (التجاء) ره‌راهران متنفذ محلی اعراب می‌دادند تا از املاک و اموالشان در برابر خطرهای احتمالی نظیر تصاحب و مصادره مواظبت نمایند.^۴

۱. شهرام امیری، بهار و تابستان ۱۳۸۷، ص ۲۹.

۲. طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۹۶۵؛ ملایری، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ج ۳، ص: ۳۳۹.

۳. پیرنیا و عباس اقبال آشتیانی، تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه ص ۵۴؛ تاریخ سیستان، ص ۸۱.

۴. عباسعلی آذر نیوشه و صالحی، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، ص ۸.

در واقع همکاری دهقانان با مسلمانان دو سویه بود؛ از یک سو دهقانان می‌دانستند که همکاری با اعراب باعث حفظ موقعیت گذشته می‌شود، و فاتحان نیز پس از فتح عراق و پیش از فتح ایران به این نکته پی برده بودند که قادر به اداره سرزمین‌های جدید نخواهند بود^۱ بر همین اساس تعامل سیاسی بین آنان آغاز شد.

۶- عوامل اقتصادی حفظ و تداوم پایگاه اجتماعی دهقانان:

همکاری و ارتباط بین اعراب مسلمان و دهقانان محدود به مسائل سیاسی نبود و عواملی دیگر من جمله، اقتصادی را در بر می‌گرفت که در بقا و ادامه فعالیت‌های دهقانان تأثیر به‌سزایی داشت به واقع هر چه از زمان فتوحات فاصله می‌گیرم ارتباط دهقانان با فاتحان که با گذشت زمان جای خود را به سلسله اموی می‌دهند بیشتر و سازماندهی‌تر می‌شود و جنبه‌های مختلفی را در بر می‌گرفت.

زمین‌های خاندان حکام، زمین‌های آتشکده‌ها، قلاع، منطقه ذخیره آب و نیز خیابان‌های عمومی و جاده پست در تملک دولت درآمد ولی بر طبق قرار دادها، اگر کشاورزان جزیه پردازند و در زمره اهل ذمه در آیند می‌توانستند در زمین‌های که مالک آن هستند باقی بمانند، دهقانان از این امر مستثنی نبودند و به محض اینکه آنها خود را با حکام عرب موافق نشان دادند موجب بازگشت زمین‌ها به بزرگان که همزمان با سلسله ساسانی از کار برکنار و آن کشاورزانی که در سپاه ساسانی بر ضد اعراب جنگیده بودند شدند.^۲ خالد بن ولید از همان آغاز فتوح، دهقانان سواد را مأمور جمع‌آوری مالیات و جزیه به شیوه پیشین نمود، ادامه این روند و تفرغ دهقانان از پرداخت جزیه باعث شد تا به تدریج به آئین اسلام گرایش یافتند و روستاییان تحت نظارت خود را هم به پذیرش دین اسلام تشویق نمایند^۳ پذیرش سریع اسلام از طرف طبقات بالا به خاطر حفظ موقعیت اجتماعی خویش و حفظ تسلط بر رعیت و جمع‌آوری مالیات از کشاورزان صورت گرفت، دهقانان بر اثر این توافق توانستند قوانین قدیمی ایرانی خود را حفظ کنند و امتیازات طبقاتی خود را نگه دارند، از طرفی دیگر اعراب بدون موافقت با دهقانان نمی‌توانستند بر اموال و پول‌هایی که ساسانیان از خود به جا گذاشته بودند، دست یابند^۴ در کتاب ایران در زمان ساسانیان به این

۱. ملایری، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ج ۲، ص ۱۰۴؛ شهرام امیری، بهار و تابستان ۱۳۸۷: ۳۲.

۲. اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ج ۲، ص ۲۰۴.

۳. شهرام امیری، بهار و تابستان ۱۳۸۷، ص ۳۲؛ راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۲، ص ۱۱۶-۱۱۵.

۴. الخطیب، ص ۵۱؛ راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۲، ص ۱۱۱.

موضوع هم اشاره شده است که پس از فتح، با وجود خشونت‌هایی که فاتحان در اخذ مالیات به خرج دادند مادام که با دهقانان متحد نشدند، عایدات خود را به میزانی برسانند که شاهان ساسانی رسانده بودند.^۱ جامعهٔ ایران از نوع جامعه طبقاتی بود و به آن جنبه مذهبی داده بودند، همواره طبقات بالا مورد احترام زیر دستان خود قرار می‌گرفتند و به نوعی به قدرت معنوی آنان ایمان داشتند، اعراب به این موضوع واقف گشتند به همین دلیل از نفوذ دهقانان بر توده مردم استفاده می‌کردند و بدون حضور دهقانان تسلط خود را بر رعایا از دست می‌دادند و برای کارهای اقتصادی مانند: جمع‌آوری مالیات به مشکل برمی‌خوردند.

سازمان حکومتی ساسانیان پس از اسلام همچنان بدون تغییر باقی مانده بود و مالکان ارضی از سروری بهره‌مند بودند؛^۲ در زمانی که ساسانیان بر ایران دست یافتند سازمان اداری زمان ساسانیان عیناً نگه داشته و در دریافت مالیات و تقسیمات اداری هیچ‌گونه تصرفی به عمل نیامد، نواحی عمدهٔ ایران که حکمران مستقل داشته‌اند شامل: فارس، بصره، خراسان، سیستان، طبرستان، موصل، ری، آذربایجان، ارمنستان، جبال، کرمان و سند که مکران جز آنها بوده است^۳ مرزبانان و دهقانان هر کدام نواحی مربوط به خود را اداره می‌کردند و گاهی در کنار آنان فردی از حکومت مرکزی بر کارشان نظارت می‌کرد.

در راستای همکاری بزرگان و دهقانان با مسلمانان، بنابر نظر برخی از منابع اسلامی آنان خلیفه دوم را به تأسیس دیوان تشویق کردند، بدین ترتیب دهقانان به دلیل اینکه از وضعیت کشاورزی و میزان مالیات بر محصول در دوران ساسانی آگاهی داشتند توانستند میزان و چگونگی اخذ مالیات را مشخص نمایند.^۴

قابل ذکر است که همیشه اوضاع به نفع دهقانان نبوده است و در بعضی موارد نشان از کارشکنی‌های اعراب بر ضد دهقانان بود، در زمان عمر دوم که می‌خواست قوانین مالیاتی تغییر پیدا کنند در مواردی اقداماتی بر ضد دهقانان به عمل آمده است^۵ و در مواردی دیگر، این موضوع تنها از سوی اعراب نبود و در برهه ای از زمان، به واسطه عدم پرداخت مالیات توسط دهقانان ایرانی، اشراف عرب و وابستگان به دستگاه خلافت و تحمیل مالیات بر دوش پیشه‌وران، بازرگانان و کشاورزان عرب و ایرانی موجبات خشم مردم خراسان و اعراب ساکن آن سرزمین بر علیه حکام محلی فراهم شد.^۶

۱. کریستن سن، ایران در زمان ساسانیان، ص ۱۲۴.

۲. الخطیب، حکومت بنی امیه در خراسان، ص ۵۶.

۳. نفیسی، تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، ص ۱۷۶.

۴. شهرام امیری، بهار و تابستان ۱۳۸۷، ص ۳۳.

۵. اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ج ۱، ص ۲۴۶.

۶. الخطیب، حکومت بنی امیه در خراسان، ص ۵۵.

اما به واقع اشرافیت ایرانی و خاندان‌های محلی توانستند، قدرت و موقعیت گذشته خود را حفظ و در گذر زمان و به واسطه فعالیت‌های خود آن را گسترش دهند، گردآوری مالیات باعث افزایش ثروت و تعدیل موقعیت آنان به عنوان اشراف در کنار فاتحان بود و در تبدیل آنان به اشرافیت ایرانی - اسلامی نقش به‌سزایی ایفا کرد.

۷- عوامل فرهنگی حفظ و تداوم پایگاه اجتماعی دهقانان:

در آغاز این بخش، که بررسی تأثیر عوامل فرهنگی بر حفظ و تداوم پایگاه اجتماعی دهقانان است گذری بر روند چگونگی اسلامی شدن این قشر و توده مردم تحت تسلط آنان به عنوان عاملی مهم در ماندگاری آنان می‌پردازیم.

در آغاز فتوحات، اعراب مسلمان راه‌های متفاوتی از جمله: اسلام آوردن یا پرداخت جزیه و ابقا بر دین خویش را جهت آغاز تعامل پیش روی ایرانیان قرار دادند؛ دهقانان هم که از مهم‌ترین قشر جامعه آن دوره بودند هنگام تهاجم اعراب واکنش‌های متفاوتی از خود نشان دادند، برخی از آنان اسیر یا به قتل رسیدند اما بسیاری از آنان برای حفظ موقعیت سیاسی - اقتصادی و اجتماعی خود با مسلمانان صلح کردند، و کسانی هم که پرداخت جزیه را انتخاب کرده بودند بعد از مشاهده روند زندگی و آسایش نسبی کسانی که اسلام را انتخاب کرده بودند، روی به اسلام آوردند و سعی در برقراری ارتباط و تعامل با اعراب برآمدند.

در بخش‌های از شاهنشاهی ایرانی هم، فاتحان مسلمان عرب با مقاومت بسیار شدید دهقانان و روحانیون زردتشی رویرو شدند^۱ در این رابطه می‌توان به فتح ماوراءالنهر اشاره کرد.

در بعضی از موارد هم شاهد گرایش دسته جمعی به سوی دین اسلام بودیم به این معنی که صلح و اسلام آوردن حاکم منطقه یا دهقان صاحب نفوذ، موجب اسلام آوردن اهالی و توده مردم آن منطقه می‌گردید، در کتاب قرون نخستین اسلامی دیدگاه جالب توجهی نسبت به این موضوع دارد، گرویدن دسته جمعی گروه‌های ایرانی را چنین تعبیر می‌نماید که: «این گروه‌ها می‌کوشیدند تا حتی پس از درهم شکستن ساسانیان نیز موقعیت خود را در بین کلیه قوم خود حفظ کنند»، او در ادامه ذکر می‌کند که به محض اینکه دهقانان که عناصر اصلی دولت ایران را تشکیل می‌دادند اسلام آوردند بقیه به تبعیت از آنان برآمدند

۱. دریایی، شاهنشاهی ساسانی، ص ۵۸؛ ربیکا، تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه، ص ۱۸۹.

و اعراب که شاهد این موضوع بودند همواره خواسته‌های خود را با این دسته‌های پرنفوذ کشور عرضه می‌کردند.^۱

اشپولر بر این عقیده است که گرویدن دسته جمعی زردتشتیان به اسلام معلول جبر و فشار مسلمانان نبوده‌است و باید علت دیگری داشته باشد، او در ادامه اشاره می‌کند که علت تعویض سریع مذهب در مورد رجال منطقهٔ شمال شرقی ایران که در آن زمان از لحاظ فرهنگی بر سایر مناطق آن سرزمین سمت رهبری داشت در درجه اول کوشش آنان برای حفظ موقعیت اجتماعی خویش بوده‌است.^۲

همان‌طور که ذکر شد روند اسلامی شدن دهقانان طولی نکشید و سریع خود را با شرایط جدید وقف دادند و این عاملی برای تثبیت موقعیتشان در نظام اجتماعی جدید بود، دهقانان به واسطه جایگاه خود به عنوان حکام محلی و داشتن ارتباط مداوم با مردم کاملاً با روند زندگی آنان آشنا بودند و این تعامل با مردم را برای آنها راحت تر کرده بود از طرفی پذیرش آنان هم از طرف مردم به عنوان حکام محلی به آسانی صورت گرفت؛ این تسلط دهقانان بر اوضاع و احوال محلی باعث آشنایی کاملشان با فرهنگ و آداب و رسوم شده و با تغییر دورهٔ ساسانی به اسلامی، به عنوان حافظ اصلی فرهنگ و تمدن ایرانی باعث انتقال آن به جامعه و دوره‌های بعد شد.

فرهنگ و تمدن هر ملت شامل مجموعه‌ای از ادبیات، زبان، آداب و رسوم است و ایران از این موضوع مستثنی نیست؛ دهقانان که به منزله تنهٔ درخت اجتماعی محسوب می‌شدند یادگاری‌های باستان و سابقه‌های پر افتخار قدیم را در قلوب خود مشتعل و تازه نگه داشتند^۳ و زردتشتیان مسلمان شده با ترجمه قسمت‌های عمدهٔ کتاب‌های که حاوی این سنن بود باعث انتقال آنها به دوره اسلامی و آگاه ساختن عرب‌ها شدند، در این زمینه ابن مقفع (متوفی ۷۶۰ میلادی برابر ۱۴۳ هجری) مترجم خدای نامه از زبان پهلوی و ثعالبی (متوفی ۱۰۲۱ میلادی برابر ۴۲۹ هجری) که عربها دقیق‌ترین اطلاعات خود را دربارهٔ اخبار تاریخی ایران را مدیون آنها هستند، معروفیت خاصی پیدا کردند،^۴ شاهنامه فردوسی اثری مهم نمونه‌ای کامل و به عنوان شناسنامه ایران باستان، که توسط یک دهقان به رشتهٔ تحریر درآمده در بردارندهٔ فرهنگ و تمدن ایران زمین است.

۱. اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ج ۱، ص ۲۴۳.

۲. اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ج ۱، ص ۳۳۸-۳۳۹.

۳. کریستن سن، ایران در زمان ساسانیان، ص ۴۹۲؛ صفا، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۱، ص ۲۰۶.

۴. اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ج ۱، ص ۳۳۹؛ ملایری، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر

ساسانی به عصر اسلامی، ج ۳، ص: ۳۶۹

زبان عاملی مهم برای انتقال فرهنگ به‌شمار می‌روند و عدم جایگزینی زبان عربی تا سال ۸۰ هجری که دیوانها به عربی برگشت^۱ و حفظ زبان فارسی از سوی دهقانان آنان را در امر انتقال یاری کرد. دهقانان اعیان مذهبی قدیم مانند: نوروز و مهرگان را که در آن زمان فقط از جنبه آداب و رسوم ملی رعایت می‌شد و اهمیت مذهبی خود را از دست داده بودند، برگزار می‌کردند؛ در روایات آمده‌است که در یکی از سالهائی حضور حضرت علی (ع) در کوفه مقرّ خلافت خود مصادف با جشن نوروز بود عده‌ای از دهقانان ایرانی به همراه نعمان بن مرزبان بر روال سنت معهود خود به حضور آن حضرت رسیدند و ظرفی از طلا (یا نقره) را که محتوای آن شیرینی مخصوص نوروز بود به‌عنوان هدیه نوروز تقدیم کردند. چون حضرت از مناسبت آن هدیه سؤال فرمود، گفتند هدیه نوروز است با خوشروئی آن را پذیرفتند و از آن تناول کردند و سهمی نیز به حاضران دادند و فرمودند هرروز ما را نوروز گردانید و آنگاه دستور دادند تا آن ظرف طلا یا نقره را قیمت کنند و قیمت آن را از خراج سالیانه آنها کسر کنند تا بیش از حقی که شرعاً بر آنها واجب است چیزی از آنها گرفته نشود.^۲

و در نمونه ای دیگر در تاریخ اجتماع ایران به نقل از طبری ذکر می‌کند که که اسد روزی در جشن مهرگان (جشن پاییز) پذیرایی رسمی باشکوهی از دهقانان محلی و سرداران عرب به عمل آورد؛ در آن روز، دهقانان ایرانی هدایایی را که پیشتر به خداوند یا شاه محل می‌پرداختند به اسد بن عبد الله پیشکش کردند.

در واقع نه تنها آداب و رسوم خود را فراموش نکردند بلکه در مواردی برای حفظ و ماندگاریشان سعی در تطبیق آنها با اسلام برآمدند، در سال ۹۳۵ میلادی (۳۲۳ هجری) در حوالی اصفهان تولد پیغمبر اسلام را به شیوه زردشتیان و با شیوه آتش‌افروزی جشن گرفتند.^۳

تلاش‌های این قشر از جامعه که به عنوان حاملان فرهنگ از آنها یاد می‌کنند در گذر زمان موجب پیدایش جامعه ایرانی-اسلامی شدند که نه تنها ایران مورد غفلت واقع نشد بلکه در کنار اسلام به رشد و نمو خود ادامه داد.

۱. ملایری، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ج ۱، ص ۳۵۷

۲. همان، ج ۳، ص ۳۶۳.

۳. اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ج ۱، ص ۳۴۴.

نتیجه‌گیری:

واقع بینی دهقانان در مقابل حوادث قرن اول هجری در ایران، آنها را به تعامل با اعراب مسلمان یا به تعبیری دیگر، فاتحان واداشت، آنان علاوه بر حفظ موقعیت خود، به عنوان عاملی باز دارنده در مقابل هجوم مسلمانان در راستای قتل و کشتار مردم از سویی و تخریب منابع طبیعی مخصوصاً زمین‌های کشاورزی از سویی دیگر نقش بسیار مهمی ایفا کردند، دهقانان به عنوان محصلان مالیاتی و اداره کنندگان امور اداری کمک شایانی به فاتحانی که توانایی اداره این تشکیلات را نداشتند، کردند. دهقانان به واسطه این اقدامات قوانین و سنن گذشته خود را حفظ و منافع اقتصادی خود را تضمین نمایند و هدایت کنندهٔ بخش عمده ای از مسائل سیاسی - اقتصادی و فرهنگی زمان خود بودند. در دوره استقرار اوضاع سیاسی و گذر از مرحله پرتنش هجوم فاتحان سعی در احیای فرهنگی خود در بخش‌های مختلف زبان، ادبیات، آداب و رسوم برآمدند و این مهم را به نحو احسن به انجام رساندند؛ پس در اشاره به عوامل حفظ و تداوم دهقانان عوامل سیاسی - اقتصادی و فرهنگی در مجموع تأثیر گذار بوده‌اند.

منابع و مأخذ:

- ابن اثیر. *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران* ترجمهٔ عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت. تهران: مؤسسه مطبوعات علمی، ج ۸، ۱۳۷۱.
- اشپولر، برتولد. *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*. ترجمهٔ جواد فلاطوری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۱، ۸، ۱۳۹۱.
- اشپولر، برتولد. *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*. ترجمهٔ جواد فلاطوری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۲، ۸، ۱۳۹۱.
- امیری، شهرام. «دهقانان و فتوح اسلامی»، *فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی*. سال چهارم، شماره ۷، بهار و تابستان ۱۳۸۷.
- براون، ادوارد. *تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی*. ج ۱، ترجمهٔ فتح‌الله مجتبائی و غلام حسین صدری افشار، تهران: نشر مروارید، ج ۴، ۱۳۶۷.
- بلاذری، احمد بن یحیی. *فتوح البلدان*. ترجمهٔ آذرتاش آذرنوش. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶.

- بلعمی، ابو علی. *تاریخنامه طبری*. تهران: نشر سروش، ۱۳۷۳.
- پیرنیا، حسن و عباس اقبال آشتیانی. *تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه*. تهران: نشر خیام، ۱۳۸۰.
- *تاریخ سیستان*. به تصحیح ملک الشعراء بهار. ج ۲، تهران: پدیده خاور، ۱۳۶۸.
- خطیب، عبدالله مهدی. *حکومت بنی امیه در خراسان*. ترجمه باقر موسوی، ج ۱، بی جا: انتشارات توکا، بی تا.
- دریایی، تورج. *شاهنشاهی ساسانی*. ترجمه مرتضی ثاقب فر. تهران: ققنوس، ۱۳۸۳.
- راوندی، مرتضی. *تاریخ اجتماعی ایران*. تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۸۲.
- ریپکا، یان. *تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه*. ترجمه عیسی شهابی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱.
- ساسانیان، شهرزاد و حسین مفتخری. «دگرگونی نظام قشربندی اجتماعی در ایران از سقوط ساسانیان تا پایان امویان» در *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، پژوهشگاه علوم اسلامی و مطالعات فرهنگی، سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- صفا، ذبیح‌الله. *تاریخ ادبیات در ایران*. ج ۱، تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۷۸.
- طبری، ابی جعفر محمد بن جریر. *تاریخ طبری*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر، ج ۳ و ۴. ۱۳۷۵.
- قدامة ابن جعفر، ابی الفرج. *الکتاب الخراج و الصناعات*. ترجمه حسین خدیو جم. تهران: نشر بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۳.
- کریستن سن، آرتور. *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه رشید یاسمی، تهران: نگاه، ۱۳۸۹.
- گرانوسکی، ا. آ. و دیگران. *تاریخ ایران از زمان باستان تا به امروز*. ترجمه کیخسرو کشاورزی. تهران: انتشارات پویش، ۱۳۵۹.
- ملایری، محمد مهدی. *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی*. تهران: نشر توس، ج ۱-۳، ۱۳۷۹.
- نرشی، ابوبکر محمد بن جعفر. *تاریخ بخارا*. ترجمه ابونصر احمد بن محمد القبای. تهران: نشر بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۱.

- نفیسی، سعید. تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان. تهران: اساطیر، ۱۳۸۴.
- واصفی، زین‌الدین محمود. بدایع الوقایع. به تصحیح الکساندر بلدروف. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.

